

Z.A.Ilhomov

Nizomiy nomidagi TDPU

SHAYBONIYLAR DAVRIDA AMALGA OSHIRILGAN IQTISODIY ISLOHOTLARNING AYRIM JIHATLARI

Shayboniyxonning Movarounnahrda hokimiyatni qo'lga kiritgan dastlabki kunlaridan boshlab bu yerda pul muomalasida ko'pgina muammolar kelib chiqdi. Temuriylar davrida uzoq va davomli sodir bo'lib turgan o'zaro kurashlar va Dashti Qipchoq siyosiy harbiy kuchlarining kurashlari natijasida bozorlar va savdo munosbatlarida buzilishlar yuzaga kelgan edi. Ayniqsa pulning qadrsizlanishi bu davrda o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Kumush tangalar muomaladan deyarli yo'qolib ketdi. Bu holatni bartaraf etish, mis tangalarning qadrini va unga bo'lgan ishonchni yana qaytadan tiklash, asta-sekin kumush tangalarni ham muomalaga kiritishni yo'lga qo'yish uchun pul islohotlari o'tkazish zaruriyati yuzaga keldi¹.

1507-yilning 30-may kunida (hijriy 913-yil muharram oyining 18-kuni) Hirotning Jome' masjidida Shayboniyxon nomiga xutba o'qilib, Temuriylar sulolasining hukmronligi tugaganligi rasman e'lon qilinadi. O'sha davrda Temuriylar davlatining pul xo'jaligi izdan chiqayozganligi bois 1507-1509-yillar orasida pul islohoti o'tkaziladi. Uning asosiy maqsadi mis va kumush tangalar aniq bir qiymatda butun davlat miqyosida qo'llanilishini ta'minlash edi. Bu esa Temuriylar davridagi kumush tangalarni barcha shaharlarda teng qiymatli qilib zarb etishni, tashqi ko'rinishi bilan Temuriylarning tangalaridan farqlanuvchi mis dinorlarni zarb qilishni taqozo etdi. Shuningdek, Temuriylar davridagi mis tangalarning bir qismini asosiy nominal - dinor sifatida emas, balki unga barobar pul birligi tarzida bozorga qaytardi. Bundan tashqari, 1508-yilda Muhammad Shayboniyxon nomidan tangalar zarb etilib, muomalaga kiritildi².

Shayboniyxonning pul islohotining tugallanishi 1508-yilga to'g'ri keladi. Bu davrda bir hil vazndagi, bir hil yozuvli tangalar Shayboniylar davlatining Samarqand va Buxoro, Marv va Niso, Saraxs va Xiro, Mashhad, Nishopur va Nimruz, Sabzavor kabi shaharlarida zarb ettirilgan. 1510-yili Muhammad Shayboniyxon vafotidan keyingi urushlar, qattiq kelgan qish Movarounnahr markazida qimmatchilik va ocharchilikni keltirib chiqardi. Pulning qadrsizlanishi

^{1 1} Ilhomov Z.A. O'zbekiston tarixi (XVI-XX asr boshlari). Toshkent, «Navro'z», 2020. 35-bet; Ilhomov Z.A. O'zbekiston tarixi (XVI-XX asr boshlari). Toshkent, «Innovatsiya-ziyo», 2022. 35-41-bet.

² Муқимов Зиёдулла. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: "Адолат", 2003. 176-б.

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

shayboniyxon va Boburning pul siyosatini chuqurlashtirdi. Natijada pulning vazni va qiymati tushib ketdi. Shayboniylar g'alabasidan so'ng siyosiy mo'tadillik ham pulning qadrsizlanishini to'xtata olmadi. Mis tangalarning miqdori qanchalik ko'paymasin, bozorlarda mahsulotlarning narxi ortib boraverdi, kumush tanga umuman muomaladan yo'qoldi va yangi kumush tangalar zarb etilmadi. Shayboniylar va ashtarxoniylar davrida mavjud pul muomalasiga oid numizmatik va yozma manbalar ko'pchilikni tashkil qiladi. Shayboniylar davlatida turli vazndagi oltin, kumush, mis, mis va kumush aralashmasidagi tanga - chaqalar muomalada bo'lgan³.

Iqtisodiyotni tartibga solish, savdo - sotiqni jonlantirish maqsadida 1507-yilda pul islohoti o'tkazilib, markaziy shaharlarda vazni bir hil bo'lgan (5,2 gramm) kumush pul va mis chaqa tangalar zarb qilindi.⁴

Asosan markaziy hokimiyatning siyosiy, iqtisodiy mavqeini kuchaytirish, shayboniy xonlari va beklari hukmronligini mustahkamlashga qaratilgan bu islohot Shayboniyxon vafotidan keyin kuchayib ketgan o'zaro urushlar natijasida yaxshi natija bermadi va pul qadrsizlandi⁵.

1515-yilda oliy hukmdor Ko'chkunchixon pul islohoti o'tkazishga majbur bo'ldi. Ayniqsa, Abdullaxon II davrida o'tkazilgan pul islohotlari xonlik iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb etgan bo'lib, markaziy hokimiyat kuchayishi, xazinaga foyda tushishi va savdo-sotiqning jonlanishiga yordam berdi⁶. Tadqiqotchilarning fikricha, oltin tangalar faqat Shayboniyxon va Abdullaxon II davrlaridagina zarb etilgan. Bu davrda pul zarb etish hamda kumush va mis tangalarning muomalada bo'lishi bir-biri bilan bog'liq holda kechgan. Numizmatik ma'lumotlarga ko'ra, XVI asrdagi pul muomalasining asosini "tanga", "tangacha", "xoniy" deb atalgan kumush hamda "mis dinor" yoki "dinor" deb atalgan mis tangalar tashkil etgan. Eng kichik mis tangachalar "pul" yoki "qora pul" deb atalgan.⁷

Muhammad Shayboniyxon 1507-yilda Hirotni egallagach, bu yerdagi Jome masjidida kengash chaqirib, pul islohoti haqidagi farmonini e'lon qiladi. Bu paytda Hirotdagi pul muomalasi chuqur inqirozga uchragan bo'lib, ushbu islohot Xurosondagi savdogar - zodagonlarni Shayboniyxon tomoniga og'dirishi lozim edi. Yangi kumush tangachalarning vazni 5.2 gramm bo'lib (ilgarigi temuriylar tangalari

³ Qarang: История Узбекистана (XVI- первая половина XIXв.).Т."Фан". 2012.; Давидович Е.А. История монетного дела в Средней АзииXVII-XVIII вв. 1964. Истоия денежного обращения в средневоковой Средней Азии. М.1983.

⁴ Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.Шарқ 1998. 250-б.

⁵ O'sha joyda.

⁶ Бобожонова Д.Б., Жураева Н., Бобожонова Н. ва бошқ. Узбекистон тарихи. Т. 2011. 195-б.

⁷ История Узбекистана (XVI- первая половина XIXв.).Т."Фан". 2012. 159-160-бб.

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

4.8 gramm bo'lgan), unga Shayboniyxonning nomi va unvoni bitilgan⁸. 1507-yilda bu islohot hali oxiriga yetmagan edi. Manbalarga ko'ra, bu yilda Movarounnahrda hali temuriylar tangalari to'la muomalada bo'lgan. 1508-yilda islohot yakuniga yetib Shayboniylar davlatining barcha hududlarida - Samarqand va Buxoroda, Marv, Kesh, Nasaf, Niso va Saraxsda, Hirot, Mashhad, Nishopur va Sabzavorda bir xil vazndagi, bir xil sayqallangan tangalar zarb etilib muomalaga kiritiladi. Bir xil kumush va mis tangalar butun mamlakat bo'ylab muomalaga chiqarilib, pulning qadrsizlanishiga barham beriladi.⁹

Ammo, bu holat uzoqqa cho'zilmadi. 1510-yilda Shayboniyxon vafot etgach, o'zaro urushlar va 1512-1513-yillar qishi qattiq kelganligi markaziy Movarounnahrda qimmatchilik va ocharchilikka olib keldi. Undan tashqari shayboniylar va Boburning mis tangalarni ko'proq zarb ettirib muomalaga kiritish orqali daromadlarini ko'paytirish yo'lidagi harakatlari pulning qadrsizlanishini yanada kuchaytirdi. Shayboniylarning hokimiyatni mutlaq qo'lga kiritishi va siyosiy vaziyatning barqarorlashuvi ham pul qadrsizlanishining oldini ololmadi. Chunki, bozorlarda mis pullar nihoyatda ko'payib ketib, mahsulot narxidan ancha oshib ketdi. Kumush pullar butunlay muomaladan chiqib, zarb etilmay qo'ydi. Bu holat mamlakatda yangidan pul islohoti o'tkazish zaruriyatini tug'dirdi¹⁰.

Davlatdagi bu galgi islohot ancha og'ir va ko'p bosqichli bo'lib, bu safar umumdavlat miqyosidagi pul muomalasini bir me'yorga tushirish uchun o'n besh yil kerak bo'ldi. Ushbu islohatni ko'pchilik tadqiqotchilar Ko'chkunchixon (1510-1529-yy) nomi bilan bog'laydilar. Dastavval Buxoroda (Ubaydulla Sultonning mulki) keyin esa Samarqandda (Ko'chkunchixon mulkidagi poytaxt) boshlangan bu islohot jarayonida yuqori vaznli mis tangalar zarb etilib, past vaznli tangalar muomalasi taqiqlandi. Kumush tangalar zarb etilishi qisman yo'lga qo'yilgan bo'lsada, ularning vazni Buxoro va Samarqandda bir xil emas edi. Faqat 1525-yilga kelib butun davlat bo'ylab bir xil tangalar zarb etish yo'lga qo'yildi. Bu jarayonda har qanday shaxs o'zining metali yoki buyumlarini zarbxonaga eltib, belgilangan vazndagi kumush tangani erkin zarb ettirishi mumkin edi. Buning uchun xazinaga ma'lum miqdorda to'lov to'langan. Ammo, kumush pullar zarb etilishi va muomalaga kirishidan tushgan daromadning asosiy qismi davlat g'aznasiga tushmas edi. Yirik mulk egalari tangalarga hukmdor nomi va unvonini qo'shib zarb etsalar-da, zarbxonalardan kelgan daromadni o'zlariga qoldirar edilar. Davlatning asosan to'rtta shahrida - Buxoro, Samarqand, Balx va Toshkentda doimiy ravshda ko'p

⁸ O'sha joyda.

⁹ Эшов Б. Узбекисгонда давлат ва махаллий бошқарув тарихи. Т. 2012. 249-б.

¹⁰ Эшов Б. Узбекисгонда давлат ва махаллий бошқарув тарихи. Т. 2012. 249-б.

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

miqdorda kumush tangalar zarb etilishiga qaramay Karmana, Totkend (Zarafshon vohasi), Aysi, Kesh, Hisor, Yassi kabi shaharlarda ham kam bo'lsa-da, zarbxonalar ishlab turgan. Natijada, XVI-asrning o'rtalariga kelib kumush pullarning qiymati tushib ketdi. Undan tashqari mamlakat tashqarisida ham (masalan, boburiylar davlatida) shayboniylar kumush tangalarini zarb etish avj oldi. Bunday sharoitda XVI-asrning 60-yillaridan boshlab Abdullaxon II savdo-sotiq uchun zarur bo'lgan pul islohotini bosqichma-bosqich amalga oshirdi. Chunki, Abdullaxon II hukmdor sifatida nafaqat davlat sarhadlarini kengaytirish, markazlashgan davlat barpo etish, balki, savdo-sotiq mamlakat iqtisodining muhim tarmog'i ekanligini yaxshi anglagan edi. U otasi Iskandarxon (1560-1583-yy.) davridayoq kumush metall yetishmovchiligini bartaraf etish bilan birga Buxoroda oltin tangalarni doimiy zarb etishni yo'lga qo'ydi va buni qattiq nazorat ostiga oldi.

Abdullaxon II islohoti asosan, kumushning narxi oshishiga nisbatan kumush tangalarning qiymatini oshirishga qaratilgan edi. 1583-yilga qadar yuqorida eslatilgan to'rt yirik shaharda Iskandarxon nomidagi bir xil vazn va qiymatga ega bo'lgan kumush tangalar zarb etiladi. 1560-yildan keyingi 1583-yilgacha bo'lgan davr Abdullaxon II ning ko'plab jangu-jadallar davri bo'lib, bu yurishlar va o'zaro kurashlar katta mablag' talab etar edi. Shuning uchun ham Abdullaxonga ham, uning raqiblariga ham katta miqdordagi pul zarur edi.¹¹

1583-yilda otasi vafotidan so'ng oliy hukmdor bo'lgan Abdullaxon II o'z pul islohotining so'nggi qismini amalga oshirdi. Ya'ni, u kumush tangalar zarb etishni o'z poytaxti Buxoroda markazlashtirdi. Buxoroda Abdullaxon II nomidan har yili ko'p miqdorda kumush tangalar zarb etildi. Balx, Samarqand va Toshkentda esa tanga zarb etish keskin kamaytirildi. Shuningdek, Abdullaxon II shahar savdosidagi kundalik ehtiyoj mahsulotlari uchun mis tangalar zarb etishni yo'lga qo'ydi.

Shayboniylar o'tkazgan pul islohotlari orasida Abdullaxon II ning islohati nisbatan muvaffaqiyatli bo'lib, bu islohot pul muomalasi inqiroziga barham berdi, kumushning davlat hududlaridan ko'plab chiqib ketishini to'xtatdi, xususiyl metallni yana zarbxonalarga jalb etdi. Abdullaxon II (1557-1598-yy) kuchli Shayboniylar davlatini qayta tiklashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan edi. Toshkent hokimlari, Hisor amirlari, Samarqand sultonlari bilan to'xtovsiz urushlar olib bordilar. Abdullaxon II davrida Buxoro shahri uzil-kesil poytaxtga aylandi, hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlari jonlandi, biroq tinimsiz urushlar davom etaverdi. Jumladan, 1573-yilda Farg'ona, 1574-yilda Shahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlari, 1578-yilda Samarqand bosib olindi. 1582-yilda Toshkent shahri va Shohruxiya, Sayram,

¹¹ Эшов Б. Узбекисгонда давлат ва махаллий бошкарув тарихи. Т. 2012. 250-6

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

Ohangaron kabi qal'alar taslim bo'ldi. 1583-yili Balx egallandi, Xuroson bo'ysundirildi¹².

Pul islohotini bosqichma-bosqich o'tkazgan Abdullaxon II oltin, kumush, mis pullarni otasi nomidan (1560-1583-yy) chiqarganda mamlakatdagi bir qancha shaharlarda pul zarb qilingan bo'lsa, mustaqil hokimiyatni boshqargan yillarida (1583-1598-yy), asosan, Buxoroda markazlashgan pul zarb qilishni yo'lga qo'ydi. Manbalarga qaraganda, Abdullaxon II ba'zan Balx, Samarqand hamda Toshkentda kam miqdorda pul chiqarishga ruxsat bergan.¹³

Abdullaxon II o'tkazgan pul islohotlarining asosiy maqsadi kumush tanganing qiymatini ko'tarishga qaratilgan bo'lib, otasi Iskandar sulton nomidan zarb ettirilgan yangi bir kumush tanga - ya'ni, bir dinor 30 mis tangaga tenglashtirilgan bo'lsa, avvalgi kumush tangalar 27 mis tangaga teng holda muomalada qoldirildi¹⁴.

Muvaffaqiyatli o'tkazilgan ushbu islohot Abdullaxon II ichki siyosatining bir qismi bo'lib, tranzit, halqaro va ichki shahar savdosining taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, Buxoro xonligi tangalarining ichki va tashqi savdodagi qadrini oshirish bilan birga kumushning tashqariga chiqib ketishining oldini oldi va mamlakat xazinasiga kirimning oshishiga olib keldi¹⁵.

Shayboniylar davrida amalga oshirilgan islohotlardan biri qarovsiz yotgan yerlarni o'zlashtirishga ham qaratilgan edi. Chorvachilik ham yaxshi rivojlangan. Dehqonchilik asosan lalmikor va obikor - sug'oriladigan yerlarda bo'lgan. Bug'doyning o'n ikki navi yetishtirilgan va boshqa an'anaviy ekinlar ekilgan. Dehqonchilik uchun qulay bo'lgan va hosildor yerlar yirik amaldorlar va harbiylar hamda din peshvolariga qarashli bo'lgan. Hunarmandchilikning 60 dan oshiq turi mavjud bo'lgan. Ichki savdoga katta e'tibor berilgan. Tashqi savdoda Turkiya, Eron, Hindiston, Rossiya, Xitoy kabi davlatlar bilan savdo aloqalari olib borilgan. 1588-yilda Buxoroda bo'lgan ingliz sayyohi Antoni Jenkinson ham o'z ma'lumotlarida Buxoro shahrida har yili yirik savdogarlar qurultoyi bo'lishi, bu yerga Hindiston, Eron, Balx, Rossiya va boshqa mamlakatlardan katta-katta savdo karvonlari kelishini yozib qoldirgan edi.

XVI-asrning 60-yillaridan Buxoro xonligi deb nom olgan davlatning chegaralari Qashqardan Orol va Kaspiy dengizi sohillarigacha, Turkiston va Sayram, Movarounnarni yerlarini o'z ichiga olgan edi. Umrining so'nggi yillarida u Xorazm

¹² Каримова М. Узбекистон тарихи. Фарғона. 2010. 91-б.

¹³ Бобожонова Д.Б., Жураева Н., Бобожонова Н. ва бошқ. Узбекистон тарихи. Т. 2011. 195-б.

¹⁴ История Узбекистана (XVI- первая половина XIXв.).Т."Фан". 2012. 165-б.

¹⁵ O'sha joyda.

"INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2023"

hukmdorlari bilan olib borilgan qiyin urushlardan keyin 1595-yilda muvaffaqiyat qozonishga erishdi. Uning vafotidan keyin o'g'li Abdulmo'min uzoq vaqt hokimiyatni saqlab qololmadi. Undan keyin hokimiyatga kelgan Pirmuhammad ham 1601-yili taxtdan ag'darildi. Shu bilan qariyb bir asr hukm surgan Shayboniylar sulolasi barham topdi va Movarounnahrda Ashtarxoniylar sulolasi davri boshlandi.